

Андреева О. М.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ФАКТОР СОЦІАЛЬНОГО РИЗИКУ В УКРАЇНІ

У сучасних політичних дослідженнях в Україні дедалі частіше відсутність міцної національної ідентичності розглядається як фактор ціннісного розколу країни і соціальних ризиків. Якщо ж більш ґрунтовно розглядати цю проблему, то стає зрозумілим, що криза національної ідентичності в Україні пов'язана з відсутністю загальноприйнятої моделі такого роду ідентичності, що, у свою чергу, пов'язане з порушенням оптимальної міри співвіднесення «локального» та «універсального» вимірів національної ідентич-

ності. Подібне порушення призводить до того, що вимір «локального» шукають на шляхах звичного для української історії етноцентричного сценарію (і, практично, без змін відтворюється на принципах романтичних уявлень XIX століття), тоді як вимір «універсального» пов'язується з простим *інтеграціоністським сценарієм*, заснованим на принципі механічного входження частини до *Цілого*. Це можливе Ціле і є заміником виміру «універсального». У цих уявленнях роль згаданого Цілого відіграє або «ЄС», або «ЄЕП» (аналог радянсько-імперського утворення на чолі з Росією).

Таким чином, починаючи з перших років незалежності України, замість пошуків виміру «універсального» в українській «національній ідеї», у ній має місце *конфлікт інтеграціоністських сценаріїв*, який зайшов до глухого кута і створив основу для розколу України на основі вибору сценарію за шкалою «ЄС-ЄЕП». Наочним виявом зазначеного тупика є багаторічна суперечка щодо української «багатовекторності», яка заганяла суспільну свідомість України до ситуації помилкового вибору (оскільки всі три варіанти такого роду вибору¹ в реальності означали абсолютизацію інтеграціоністської моделі у формуванні української ідентичності та нової української державності). Основна загроза національній безпеці України за умов домінування зазначеного альтернативного вибору полягає не тільки у фіксації двох різнонаправлених (і відверто ворожих один одному) типів ідентичності, але й той факт, що прийняття інтеграціоністської моделі як заміни універсального виміру національної ідентичності означає приховану відмову від *історичної суб'єктності* як такої (зазначимо, що універсальний вимір невіддільний від подібного роду суб'єктності). Така відмова означає або надання права представникам цього «Цілого» (у цьому разі йдеться про ЄС) розв'язувати проблему «української історичної суб'єктності».

Як уже говорилося, у зазначеному інтеграціоністському міфі «Європа» виступає у ролі «півночного» суб'єкта, який «дарує» Україні підключеність до «універсального». Криза національної ідентичності у самій Європі, симптоми якої ми продемонстрували у першому параграфі цієї статті, свідчить про химерність подібного роду уявлень, про проектування на Євросоюз символічних функцій національної ідентифікації, носієм яких наразі він не може бути через власні серйозні проблеми. Що ж стосується «східного» інтеграціоністського сценарію, то його історична безперспективність

для України полягає у підключеність до *далекого* для України *історичного проекту*, оскільки він заснований на принципах і цінностях, протилежних тим, які були домінуючими в українському публічному просторі. (Йдеться про європейські цінності «свободи», «демократії», «прав людини» тощо). Сказане означає не тільки те, що передбачуваними учасниками проекту «ЄП» є держави, чії принципи далекі від моделі європейської демократії, але й те, що східний інтеграціоністський сценарій означає включеність до російського «реставраційного проекту», відтворення віртуальної «радянської імперії» на новому витку історичної спіралі, що раз і назавжди закриває для України можливість змінити свою історичну долю та розстатися з примарою радянського минулого.

Що ж стосується проблеми вибору «локального» виміру української національної ідентичності, то за умов проаналізованого порушення «діалектики» локального та глобального зазначений тупик проявився у суперечках щодо «етнічної» або «громадянської» («політичної») моделі української нації. Незважаючи на всю критику на адресу етноцентризму необхідно відзначити, що за умов української поліетнічності кожна з цих моделей має свої переваги, свої недоліки та свої складності для втілення у життя. Так, етнічна модель «української нації» припускає особливу структуроутворюючу роль українського етносу, української мови та української культури як у формуванні «української нації», так й України як суверенної держави, роль, яка буде нівельована у співтоваристві «політичної нації». (В останньому випадку як об'єкти дискримінації будуть позиціонувати себе етнічні українці). Серед недоліків «етнічної моделі», крім загроз «націонал-радикалізму», існує прихована загроза федералізації України за національно-етнічним принципом, тобто за принципом компактного проживання етносів, які можуть вимагати для себе національно-державних автономій, несумісних з унітарним устроєм України, тобто у цьому разі Україна буде копіювати устрій РФ. (Наприклад, у цьому випадку обґрунтованими будуть претензії на створення Кримськотатарської державної автономії). Загалом можна відзначити, що «етнічна модель» виправдовує себе щодо невеликих держав, де «націотворчий етнос» кількісно домінує. Однак схема «титульний етнос/національні меншості» приховує реальну небезпеку переслідування «національних меншостей», прикладом чого може служити вся історія держав Східної Європи. Складності реалізації

цієї формули в Україні полягають, насамперед, у відсутності такого етносу, у цьому випадку українського, чия кількісна перевага над іншими етносами була б настільки великою, що дозволила б здійснити сценарій національної ідентичності за моделлю «вторинної реетнізації» досить безболісно. Досвід держав, у яких етнічна модель ідентичності у сучасну епоху стає домінуючою, показує, що повністю безболісним цей процес взагалі не може бути. Він може відбуватися за катастрофічним «балканським варіантом» з масовими зіткненнями та жертвами на етнічному ґрунті. Він може здійснюватися у відносно мирних «прибалтійських сценаріях» (хоча й там проблема інтеграції «національних меншостей», особливо російськомовного населення, стоїть досить гостро). Він може здійснюватися за сценарієм грузинським, де наявність «критичної маси» «корінного етносу», здавалося б безсумнівна, проте де однаково маячить примара абхазького та південноосетинського сепаратизму та прямих військових зіткнень. В українському «виконанні» цей сценарій хоча й не дійшов до масштабів повсюдної «балканізації», але все-таки дав відчутні негативні плоди у вигляді багаторазово констатованого в українських ЗМІ «розколу країни», глухих загроз сепаратистських сценаріїв, паростками масових зіткнень на етнічному ґрунті, технологічно спровокованими певними політичними силами як усередині України, так і за її межами (йдеться про зіткнення у Криму). Наведені приклади свідчать про те, що цей «національний проект» потребує істотної корекції.

Модель «політичної нації» має перевагу у смислі затвердження *єдиного правового поля*, у якому функціонують громадяни різних етносів України, відсутністю дискримінації за етнічним принципом, яка досягається шляхом віднесення всіх громадян України до «українців» або «народу України». Окрім відсутності правової основи для дискримінації, виграшною стороною зазначеної моделі нації виступає більша відповідність *унітарному принципу* державності. Ця модель робить непотрібним термін «корінні народи», який заплутує, оскільки «корінним народом» автоматично стає все населення України. Що ж стосується «національних меншостей», то за прийняття цієї моделі до таких можуть бути віднесені ті етнічні співтовариства, які себе ідентифікують як такі та вимагають свого визнання як таких з боку держави. У цьому випадку результатом такого позиціонування може служити консолідація етносу *винятково* на мовно-культурних принципах

і забезпечення мовно-культурних потреб і прав етносу, який відносить себе до «національної меншості». Таке позиціонування має ґрунтуватись на Європейській хартії національних меншин (у числі цих прав пріоритетне значення належить праву на освіту рідною мовою). Але це не означає утвердження права не вивчати державну мову.

Культурно-національне самовизначення у рамках моделі «політичної нації» припускає відсутність ідеї федералізації на етнічних підставах і відмову у праві національних меншостей виступати у ролі правових колективних суб'єктів, які претендують на власну державність, отже, конституційно не допускаються можливості для створення «національно-територіальних автономій».

Таким чином, на перший погляд, модель політичної або громадянської нації за умов поліетнічної держави нерідко видається як «раціональна», сучасна та «європейська» альтернатива етнічній моделі нації. Перераховані вище особливості завоювали в Україні численних прихильників серед тих теоретиків і політиків, які не сприймають крайності «етнофундаменталізму»². Проте є недолік «політичної моделі» нації, який полягає в тому, на наш погляд, що ця модель може мімікрувати під *універсальний* вимір «національного проекту», як стверджують деякі автори. Хоча насправді вона цього недоліку позбавлена та пропонує замість проекту етнонації різновид інтеграціоністського проекту за досвідом створення політичних націй у світі — Франція, Іспанія, США, Бразилія, Індія тощо. Такий шлях для багатоетнічної України цілком прийнятний.

Цей «недолік» був штучно перебільшений у недавній статті О.Кривдика «Українська нація» (сайт «Українська правда» 16.02.07), хоча автор статті не пов'язував цей недолік з відсутністю універсального виміру національної ідентичності у проекті української політичної нації. Проте він побачив тенденцію до «реставрації радянського проекту», яка міститься у концепті «багатонаціонального українського народу». Нібито відсутність універсального компонента національної ідентичності за існуючого порядку речей буде означати консервацію статус-кво, тобто збереження українського народу на існуючому рівні індивідуального населення без об'єднуючого та консолідуючого фактора. (У цій прихованій денационалізуючій тенденції, яка перебуває під камуфляжем риторики щодо політичної нації, можуть приховуватися різні, нерідко несумісні сценарії ідентичності, наприклад, «загальноро-

сійська ідентичність», з одного боку, і «донаціональна, територіальна ідентичність» — з іншого. Спільним у цих сценаріях, проте, буде те, що обидва вони *розмивають* національну українську ідентичність, яка формується, руйнують її слабкі паростки, які так важко пробивають собі шлях серед перерахованих інерційних та негативних тенденцій).

Другою денационалізуючою особливістю, яка міститься у проекті «політичної нації», є, за словами О.Кривдика, відсутність сценарію «культурної ідентичності» української нації, оскільки під виглядом критики «етнофундаменталізму» може здійснюватися заперечення україномовної культури як такої. Зазначена ним «вада» політичної нації нібито проявляє себе як заклопотаність проблемою статусу російської мови в Україні та проект надання російській мові статусу державної або офіційної. За сформованих умов цей проект під маркою мовної рівності (або ідеї мовного білінгвізму) несе у собі передумову *пріоритету* російської мови, яка поширюється на сферу *культури* (тобто російська мова виступає мовою «великої культури» на протигагу українській мові як різновиду «прислівника», як мові провінційній, регіональній, мові «малої культури»).

Таким чином, за існуючої соціально-політичної, культурної та геополітичної ситуації (мається на увазі, насамперед, роль Росії в ескалації проекту «політичної нації» з таким її «контрабандним товаром», як проблема «статусу російської мови») можна стверджувати, що боротьба з «українською ксенофобією» з таким ідеологічним інструментарієм буде насправді замаскованою ідеологією російської «культурної гегемонії». У цьому пункті ми також не зовсім згодні з О.Кривдиком, який відзначав присутність цієї гегемоністської стратегії у проекті «складеної етнічної нації» (на зразок Швейцарії), де етноси анклавно розмовляють своєю мовою. (На думку автора статті, прикладом такого роду проекту виступили ініціативи з «параду регіональних мовних суверенітетів» зразка весни 2006 року). Аналогічною гегемоністською стратегією відзначений проект «двомовного мультикультурного співтовариства» за типом Бельгії, у якому, відповідно до думки автора, також наявні такі перешкоди національному будівництву, як витіснення української мови на культурну периферію, русифікація під виглядом європейського правового принципу і т. д.

Ми дозволили собі досить повно викласти погляди О.Кривдика, щоб показати, що прибічники етнічної моделі (або «універсального

компоненту української національної ідентичності») шукають будь-які шляхи для утвердження своєї позиції і дискредитації інших позицій.

Теорія української політичної нації є протилежною «радянському проекту». Вона, навпаки, пропонує шлях «втягування» різних етносів, які проживають в Україні, в орбіту українства, української мови і культури, зорієнтована на створення міцної держави без етнічних конфліктів. Те, що українські політики своїми незграбними, поспішними діями у мовній політиці дискредитують теорію політичної нації, яка виправдала себе у великій кількості країн, зовсім не означає хибність цієї теорії. На жаль, події 1917–1919, 1991–2008 років свідчать, що українська інтелігенція має здатність для того, щоб будь-яку конструктивну ідею «забалакати», будь-яку коаліцію розвалити, відкрити простір для розвалу держави, а потім розбігтися «по хуторах» і плакати «за гірку долю України». Аналіз цих історичних періодів показує, що жоден інтеграційний проект на користь України наші «найдемократичніші демократи» не здійснили, сильних об'єднаних партій не створили. Останнім прикладом є проект створення так званої «могутньої партії» на основі «Нашої України — Народної самооборони». Знову груповщина, відсутність інтеграційних прагнень, за якими інтереси України та її народу (про який бучімто піклуються «демократи») навіть не проглядаються.

З проаналізованих вище сценаріїв формування національної ідентичності в Україні (і загроз її національній безпеці у вигляді потенційного розколу країни) у формі сценарію «етнічної нації» можна констатувати, що вихід за межі зазначеного сценарію можна знайти на шляхах усвідомлення того факту, що (а) *дзеркальна симетричність* згаданих нами двох сценаріїв пов'язана з тим, що обидва вони виступають похідними від *інтеграціоністських стратегій* і (б) реалізація ж сценарію української політичної нації залежить не від гіпотетичного *третього шляху*, а від політичної волі влади з реалізації стратегії підпорядкування інтеграціоністського проекту (або проектів) проекту «*національної ідентичності*» (а не навпаки). Сказане означає, що інтеграціоністський проект прямо впливає з реалізації *універсального компонента* «національної ідеї», тобто того, яким чином «нація» консолідується у межах глобального «історичного часу» і бачить себе у межах «Великої Історії», як держава підтримує громадянина (а не «етнічну фігуру»), незалежно від етнічної належності, а він державу.

Вибір же цього універсального виміру не пов'язаний з протиставленням «етнічна нація/політична нація» (це протиставлення перебуває на рівні «локального» виміру, дискусій, інколи безплідних), але лежить на рівні більш глибоких «метафізичних» передумов. А ці передумови не зводяться лише до родового «загального», з яким «локальне» співвідноситься як видова своєрідність, але пов'язані з цілісною системою взаємозалежних уявлень (які, безперечно, у більшій своїй частині мають ідеологічний і навіть міфологічний характер). Під подібного роду уявленнями ми маємо на увазі уявлення щодо «закономірностей світової історії» та «особливостей її сучасного моменту», про те, чи існує «універсальна історія» і який її «смысл»³, який «розподіл» існуючих націй у «смысловій конфігурації сучасної історії», яке місце *конкретних* націй у «загальнолюдському «концерті націй» і який «історичний проект» вона повинна вибрати для того, щоб не тільки відбутися, але й «вписатися» до цього «концерту», знайти у ньому своє місце та окреслити «траєкторію свого історичного майбутнього» відповідно до цього місця та взятої на себе «загальнолюдської місії».

У сучасній політичній філософії весь спектр перерахованих «історіософських» питань міститься у «цивілізаційній проблематиці»⁴. Тому значним чином «цивілізаційне» може служити синонімом «універсального», до розгляду того, яким чином «цивілізаційний вибір» нації (та міра його адекватності існуючим історичним реаліям) тягне за собою моделі уявлень щодо загроз і національну безпеку загалом та яка «цивілізаційна підстава» може бути оптимальною для усунення сформованих ризиків і загроз для сучасної України.

На закінчення статті зазначимо, що ці «загальнофілософські» міркування на практиці мають дійовий «технологічний» характер (оскільки тільки з їхньою допомогою можна прописати «номенклатуру історичного проекту» у довгостроковій історичній перспективі), тоді як «чисті технології» без такого роду концептуальних «основ» приречені на повне безсилля у вирі сучасних динамічних змін, де політичні та економічні кризи глобального і національного масштабів стали звичними.

¹ Йдеться про можливий пріоритет а) західного вектора, б) «кучмівської» багатовекторності або прийняттям в) східного вектора. Окремо стоять ізоляціоністські концепції «повного нейтралітету».

² Так, наприклад, Н. Михальченко пише: «Національна ідея втрачатиме дієвість, якщо не буде запліднюватися ідеєю «української політичної нації», у якій «політичне співгромадянство» домінує над іншими формами індивідуальної та колективної ідентифікації — етнічної, релігійної, партійної, кланової. Щоб досягти цього, нам потрібно розв'язати два завдання: по-перше, показати «єдність долі» всього українського народу, хоча деякі його прошарки були в різні часові проміжки по різні боки барикад (політичних, ідеологічних, релігійних), помилялися або йшли правильним шляхом. Кожен громадянин України має реальні шанси бути запитаним для нових ролей після досягнення країною незалежності; по-друге, якими б гострими не були конфлікти в суспільстві на економічному, соціальному, етнічному, релігійному ґрунті, вони не можуть підірвати бажання і здатність громадян України бути єдиним народом, обирати свою долю демократичним шляхом». — Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. — К., 2004. — С.211–212.

³ Питання щодо існування «універсальної історії» було у нашій сучасності особливо акцентоване та гостро поставлене Ф.Фукуямом, який останнім часом відходить від цієї проблематики на користь цивілізаційній.

⁴ Популярність ідеологом С.Пантінгтона, колеги та одночасно його опонента Ф.Фукуями показує, яким чином проблеми «смислу історії» взаємозалежні з проблемою «сутності цивілізації» та ідеологіями «цивілізаційного вибору», що впливають з «цивілізаційних» теорій, які обґрунтовують «політичні права» деяких країн на гарантування безпеки у світі.